

Гл. ас. д-р Петър Николов Голийски

(резюме на трудовете, представени за участие в конкурса)

Монографии

1. **Армения и иранският свят I-V век.** (Културни, социално-политически и езикови връзки). Тангра ТанНакРа ИК., С., 2013 (424 с. с карти + ил.)
(хабилитационен труд)

До този момент в света има само две специализирани монографии върху темата за културното, религиозното, държавното и общественото влияние на иранците върху древните арменци: James Russell. Zoroastrianism in Armenia (Harvard University, 1987) и Едуард Хуршудян. Армения и сасанидский Иран (историко-культурологическое исследование, Алматы 2003). Настоящият труд е третото в света обемно изследване по въпроса и има амбициозната цел да надхвърли тематично предишните две, като разработи много по-задълбочено въпросите за обществения строй на Армения под властта на Аршакидите, за предхристиянската религия в страната и за мястото ѝ в контекста на общоиранската религиозна проблематика.

По подобие на четирите века на човешкия род на древногръцкия поет Хезиод мидийската епоха е златното време на разбирателство между арменци и иранци, на съюзничество и сътрудничество, стигнало дотам първата исторически засвидетелствана арменска династия Еруандуни да се окаже от мидийски произход. Тази почти идилична епоха свършва бързо, заместена от сребърния век на Ахеменидите, които превръщат арменските земи в две от своите провинции и по време на чието ненатрапчиво господство се осъществява първата вълна на иранизиране на древноарменската религия и календар, на антропонимията, държавния и обществен модел и на висшите класи. Сребърният век е рязко прекратен от нашествието на македонците и гърците, отворило вакуум в армено-иранските отношения, запълнен от новата иранска сила – партите – чиято власт поставя началото на медната епоха. Този меден век бележи най-мащабната културна и лингвистична интерференция в посока от иранците към арменците, но едновременно с това както медта е по-малоценна от среброто и златото, така и династията на Аршакидите не успява да осигури политическия мир и стабилност в Армения, характерни за ахеменидската и мидийската епоха. След краха на партите и края на медния ирански и ирано-арменски век, идва желязният век на Сасанидите, при които ирано-арменските политически и религиозни отношения сменят полюсите си от добронамерени и дори приятелски към подчертано враждебни, без обаче иранската културна интерференция в посока към Армения да е напълно елиминирана.

Като контрапункт на мощното иранско културно влияние би могло да се говори за някаква елинистична позлата на висшите арменски класи единствено в периода II–I век пр.Хр. През останалото време – през VI–III век пр.Хр., и особено след 66 г. сл.Хр., Армения е страна с ясно изразена ориентация към иранския свят като държавно-идеологически и административно-управленски

модели, като същевременно в културно отношение тя остава вярна не само на иранските, но и на местните традиции на Задкавказието и Мала Азия от II–I хил. пр.Хр.

С установяването на клон на партските Аршакиди в Армения през 66 г. новата династия се заема да моделира държавния и обществен модел на страната по “образ и подобие” на този в Аршакидски Иран. Върховната изпълнителна власт в държавата е в ръцете на царя и шестима “министри”, излъчвани от 6 от най-висшите аристократични фамилии в страната. Структурата на арменското държавно управление от аршакидския период копираше структурата 1 + 6, която е засвидетелствана при Ахеменидите и Аршакидите. Тя на свой ред е била светско/земно копие на древноиранския небесен ред от Гатите.

Едновременно с налагането на партски модел на упражняване на върховната власт в страната след 66 г. в Армения е моделирана по партски образец и аристократичната йерархия, а благородниците получават владения и облаги или изпадат в немилост по волята на аршакидските монарси на страната, за което свидетелства арменският историк от V век Паустос Бюзанд.

За тоталното засилване при арменските Аршакиди на и без това значителната отпреди това иранизация може да се съди и от факта, че ако от деветнадесетте арменски царе между 189 г. пр. Хр. и 66 г. сл.Хр. единадесет носят ирански имена, то между 66 и 428 г. от 26 монарси на Армения 25 носят ирански имена. Сходно е положението и с антропонимията на арменската аристокрация. Ако след покръстването на страната през 301 г. в църковния клир започват да си пробиват имена от гръцки, сирийски и еврейски произход, които си оспорват първенството с иранските и собствено арменските, светската аристокрация остава вярна на старата традиция отпреди IV век., в която доминира иранската антропонимия.

Не по-малко значимо е иранското влияние върху староарменския език. То е вървяло основно по партска и средноперсийска линия, но в него имат запазен периметър и староперсийският и мидийският.

Възходът на Сасанидите след 227 г. дерайлира рязко армено-иранските отношения от подчертаното приятелство към релсите на тоталната война. Основната причина за неочаквания *renversement des alliances* в Предна Азия и преориентацията на Армения към най-опасния съсед в древната ѝ история, Рим, е династичният конфликт между Аршакиди и Сасаниди. В Иран партите Аршакиди са изтребени от персите Сасаниди, но арменският клон на династията оцелява, а заедно с него и легитимните претенции на Аршакидите върху властта над “Иран и неИран”. Ако до 227 г. в Армения гледали на Рим не само като на съюзен, но и като на изключително опасен съсед, а на Партия като на естествен съюзник, след тази дата римляните в името на запазването на върховенството им над Армения се оказват единствената сила, способна да я защити в борбата с безмилостните Сасаниди.

Отслабването на римската мощ през III век и агресивният персийски реваншизъм довеждат до временното подчинение на Армения на Сасанидите, които между 261 и 293 г. изпращат свои представители да управляват страната с титлата “Велик цар на Армения”. Периодът съвпада с понтификата на персийския велик маг Картир, при когото е поставено началото на еманципирането от партското наследство под формата на опит за налагане на персийския ортодоксален вариант на маздеизма в териториите, в които традиционно от столетия господствала маздеистката неортодоксия на зурванизма и които едновременно с това били бастион и на култа към бог

Митра, който персийската ортодоксия била принизила от пиедестала на древен арийски велик бог до член на свитата на Ормазд. Борбата между иранците след 227 г. добива едновременно политически и религиозен характер. От едната страна са персите начело със Сасанидите, настъпващи и бързаци да възвърнат полагащото им се по правото на кръвта (според твърденията им) наследство на ахеменидските царе, а от другата страна са партите, стремящи се да запазят контрола си върху същото това наследство, но които 400 години персите са гледали като на натрапници. И подобно на испанските конкистадори на Новия свят, зад чиито мечове вървял кръстът, така след победоносните войски на Сасанидите идвал ортодоксалният персийски култ към Ормазд противопоставен на схизматичния и еретичен в очите на персите зурванитски маздеизъм, почитан от враговете им парти и от мидийците. Колосална борба, както на земята, така и на небето! И ако на земята персийските ортодокси постигат почти пълна победа със своето оръжие, то в небето Зурван не е изместен – той запазва позициите си от Кападокия през Мидия до Партия. Заедно с него в тези земи персите не успяват да омаломощят и култа към Митра.

Поради политически и религиозни причини Армения се оказва твърдо в редовете на враговете на Сасанидите. Когато след 276 г. персийският архимаг Картир изпраща своите емисари за обрънат Армения в персийската маздеистка ортодоксия, сиреч в зороастризма на магите от Персида, те започват да трошат тамошните статуи на боговете, проявили се в резултат от допуснатото още от Артаксеркс II (404–359 г. пр.Хр.) отстъпление от иконоборството на ортодоксалния маздеизъм (и реверанс спрямо покорените народи), което по-късно било засилено от елинистическите елинопоклонски влияния след краха на Ахеменидите. В Армения персите заварват един вид “новообрядци” спрямо придържащите се към предартаксерксовата персийска традиция “старообрядни” маги в Истахр. В резултат на това периодът 276–293 г. в Армения е ознаменуван с иконоборческите екцесии, за които пише арменският историк от V век Мовсес Хоренаци (Moses of Choren) и които още повече усилват напрежението между арменци и перси, възникнало след 227 г. на династична основа.

Настъпващите срещу партските и арменските си врагове перси освен със зурванитската неортодоксия се сблъскват с още един могъщ враг във войната на боговете – великия арийски бог Митра. Този Митра е богът, почитан преди и през епохата на Ахеменидите от перси и мидийци и изглежда в няколкото века след нея от партите, които дори го избират като покровител на династията на Аршакидите. Но това не е късният Митра, на когото Сасанидите налагат хомота на подчинеността на зороастрийската ортодоксия. В нейните доктрини Ормазд е неоспоримият господар на боговете, извор на всяко добро на света, който обаче не може да признае друг равен нему. А Митра е пратен заедно с повечето древни божества в групата на язатите – по-нисши божества, породени от Ормазд и невключени в Гатите.

Обаче ако в собствено персийските територии Сасанидите съумяват да превърнат великия бог Митра в началник на моралния протокол в двора на Ормазд, опитите им да извършат същото в останалите части на иранското културно пространство не се увенчават с успех. Мала Азия, Армения, Иберия, Мидия, Партия, Бактриана са били, един вид, “Земята на Митра”. Териториално тя припокривала земите от мидийския, а не от персийския културен кръг. Но тази огромна географска зона е била не само земя на Митра, тя е била и

земята, в която господствал неортодоксалният маздеизъм в неговата зурванитска еретичност, тоест където господствало мидийското и партското, с които персийското трябвало да води яростна борба за духовно и политическо господство в иранския свят.

Покръстването на Армения през 301 г. я изправя пред нови предизвикателства и от политическо, и от културно-религиозно естество. Дотогава въпреки неизбежното съществуване на проримски и проперсийски настроени аристократи и вътрестранни разпри между самите арменски Аршакиди, конфликтите са само политически. С покръстването на Армения разделението става двойно – християнската партия се оказва и римофилска, а онези аристократи, на които камбанният звън се причувал като дрънкане на римско оръжие и кръстът се привиждал като катинар за веригите на зависимостта от империята, гледали на персите като на сродни по вяра бивши врагове, на които можело да се опрат в опазване на традициите на праотците.

Накрая – Светия кръст надделява духовно в Армения, но Свещеният огън побеждава политически. Първоначално яремът на персите зороастрийци се струва на арменците прекомерно тежък, особено когато Сасанидите опитват да възстановят маздеизма в Армения през 450 г., макар и в неговата зурванитска форма. Впоследствие персийският режим в Армения е значително смекчен и някои арменски аристократи предпочитат сътрудничество с персите, а не конфронтацията с тях. Съдбата обаче не дава възможност на това своеобразно помирение и търпимост между арменци и перси да изкласи. Последната опустошителна война между Източния Рим и Персия от 602–628 г. не само разорява Армения, но и почти унищожава двете свръхсили на Древния свят. Когато през 634 г. войските на исляма се стоварват едновременно върху перси и римляни, те разрушават вековната сграда на геополитическите и културни реалности в Предна Азия. След като прахът от разрухата се сляга, над него изплуват ислямизираният Иран, който никога повече няма да може да постигне блясъка на Сасанидите, Аршакидите и Ахеменидите, една погърчена римска държава известна днес като Византия и една вече средновековна Армения. Миналото изглеждало необратимо погребано, когато съвсем неочаквано, подобно на пролетната птичка зачуруликала в скованата от лед зимна градина на Себелюбивия великан на Оскар Уайлд, през IX–X век царете от новата арменска династия на Багратидите се обърнали към иранските традиции на прежните векове, приемайки титлата шаханшах (“цар на царете”), поръчвайки да бъдат събрани древните народни сказания с ирански корени или построявайки между 915 и 922 г. на остров Алтамар (Ałtamar) църквата “Сурб Хач” (“Свети кръст”) в стила на най-добрите традиции на армено-сасанидската епоха. Но старият ирански и аршакидски дух и Свещеният огън били напуснали Армения безвъзвратно. Тя се била превърнала завинаги в страна на Светия кръст.

2. *Българите в Кавказ и Армения (II-X век)*. Тангра ТанНакРа ИК., С., 2006 (660 с. с карти + ил.)

Монографията е първото в света специализирано изследване на въпроса за появата и присъствието на (пра)българите северно и южно от Кавказ, в т.ч. и в пределите на историческа Армения. Специално внимание е обърнато на

установяването на правилното разчитане на староарменския запис на етнонима “влъндур”, с който писалият през 482 г. арменски историк Мовсес Хоренаци назовава група българи, преселили се от Кавказ в Армения. Резултатът от това разчитане дава автентичната форма “ванандур”, срещана впрочем и у редица арабски автори, писали през IX-X век.

Изследването е базирано до голяма степен на средновековни арменски извори, повечето от които непознати на българската наука. Въз основа на извори и на анализа им са установени долната граница на първото преселение на (пра)българи в Армения и оттам и сигурна долна граница на появата им в Прикавказието, документирано е първото нашествие на (пра)българи в Армения през 198 г., по-късни преселение и разселвания на нейна територия. Направен е и опит въз основа на достъпните и наличните извори да се проследят хронологически събитията и процесите, свързани с (пра)българите от двете страни на Кавказ между II и X век. В монографията е отделено и немалко място на останалата от прабългарските заселници в древна Армения топонимия.

Статии

1. **Арменските антропоними като аспект на арменското етническо присъствие в българските земи през средновековието.** – Сб. *Studia Philologica* (Материали от научната конференция на аспирантите и асистентите във ФКНФ, посветена на 1110 г. от Преславския събор и приемането на старобългарския език за богослужебен). С., 2006

В статията са събрани и анализирани известен брой арменски антропоними, извлечени от османските данъчни регистри от периода XV-XVI век. Изводът е, че териториално тяхното разпространение припокрива до голяма степен районите в между Южна Македония и Северна България, за които има исторически сведения за заселване на арменци и за арменски колонии през Средновековието. Чрез своята честотност и разпространение такива антропоними могат да служат като допълнителни ономастични данни за уточнение на разпространението на арменския етнически елемент в българските земи през Средновековието.

2. **Защо щъркелът носи бебетата.** – Изтоковедски научни изследвания. Юбилеен сборник на ЦИЕК. Софийско университетско издателство. С., 2006

Статията е с етнографски характер и посочва учудващо близки паралели между арменски и български народни представи за щъркела. И при двата народа съществува представата за тази птица като за човек, който някога се е превърнал в щъркел и който всяка година се връща в родината. Крайните заключения са свързани с предположението, че при нас поверията, свързани с щъркела, са с древен кавказки произход и са пренесени на Балканите при заселването на (пра)българите през VII век южно от Дунава.

3. **Думи от арменски произход в българските тайни говори.** – Изтоковедски научни изследвания. Юбилеен сборник на ЦИЕК. Софийско университетско издателство. С., 2006

Статията представлява кратка колекция от думи, събрани от българските тайни говори, основно от Македония, които имат недвусмислен арменски произход. Част от примерите не са обяснени задоволително в Български етимологичен речник или изобщо липсват в него (в излезлите към датата на написване на статията томове) и са ценна добавка към този речник при второ негово поправено и допълнено издание.

4. **Един арменски извор за падането на Ловеч под турска власт в контекста на османското завоевание на българските земи.** – Сб. Градът – история, етнология, култура. Троян 2007 г. Изд. МНХЗПИ-Троян

Статията е фокусирана върху една добавка от XV век към напълно неизвестния до неотдавна на българската научна общност (и въведена в обращение от мен) география от XIII век “Ашхарацуйц” (“Светопоказател”), съставена от прочутия средновековен арменски интелектуалец Вардан Аревелци. Добавката към неговата география показва, че към 1429–1430 г. въпреки гибелта на Търновското царство в Северна България все още има анклави, които са запазили своята самостоятелност спрямо османците – Свищовско и Ловешко. Това арменско съобщение влиза в синхрон с други сведения (сред тях и арменски), според които Ловеч е завладян от османците чак през втората половина на XV век, най-вероятно между 1453 и 1459 г., като дотогава анклавът се е ползвал с автономия. Добавката към “Ашхарацуйц” си партнира и с някои сведения от западни автори от XV-XVI век, от които се разбира, че към втората четвърт на петнадесетото столетие част от българската поместна аристокрация е била запазила властта си и икономическите и военните си възможности.

5. **Българо-арменските връзки X-XI век като изява на личности.** – Арменската духовност. Изд. Изток-Запад. С., 2010

Изследването е с просопографски характер. Разглежда наличните данни за българи в арменските земи и на арменци в българските земи, най-вече на византийска служба. Специално внимание е отделено на едно неизвестно арменско сведение от добавка от 1303 г. към писаната през X век “История на дома Арцруни” на Товма Арцруни. В нея се споменава за загадъчен княз на име Алуз, който вероятно е синът на българския цар Иван Владислав – Алусиан, или неговият брат Арон. Потомците на “Алуз” в Армения могат да бъдат проследени със сигурност поне до 1326 г., когато умира Закариа, арменски патриарх със седалище на остров Ахтамар. Интерес представлява и съвсем лаконичното упоменаване през 1059 г. в “Хронография” на Маттеос Урхайеци (Матей Едески) на висш арменски духовник и учен – “отдавна прочутият вардапет всеблагият Булгхар”, който най-вероятно е бил потомък на българите, преселени Мъглен в Армения от Василий II през 1016 г.

6. **Култът към Митра в древна и средновековна Армения.** – Девета конференция на млади учени от Факултета по класически и нови филологии (май 2012). Университетско издателство. С., 2012

Статията е посветена на въпроса дали характеристиките на силно почитания в предхристиянска Армения бог Митра са били същите като на иранския му първообраз и дали култът към този бог в Армения е бил еднакъв с този при иранците. Иранският култ към древния арийски бог Митра е бил различен не само от неговата позападна версия, разпространена сред легионите в Римската империя, но е бил нееднороден и в собствено иранското духовно пространство и в пряко повлияните от иранската цивилизация локални култури. В епохата на Ахеменидите Митра има статут на велик арийски бог, покровител на царете, даряващ победа и блага, морален коректив на човешките дела и съблюдаващ спазването на договорите. През III век при Сасанидите обаче той вече е сведен до второстепенно божество, подчинено на върховния бог Ахура Мазда. В Армения, където маздеизмът се налага най-вероятно при царуването на Артаксеркс II (404–359 г. пр.Хр.), култът към Митра запазва древните си ирански характеристики, в които обаче са вплетени не само заварени малоазийско-кавказки черти, но и една друга древна, неиранска, но индоевропейска културна матрица – тази, донесена от трако-фригийските Балкани, прародината на арменците.

7. **Паисий Хилендарски, древнобългарският и ирано-арменският държавен модел.** – Българското начало – поглед от 2012 година. Изд. Тангра ТанНакРа ИК. С., 2012

Статията обръща внимание на един пасаж в историята на българския възрожденски историк Паисий Хилендарски, който неочаквано хвърля мост между държавно-административното устройство на средновековна България преди 1018 г. и устройството на Аршакидска Армения (66–428) и Партската империя (247 г. пр.Хр. – 226 г. сл.Хр.). Данните у Паисий са от домашен произход, а не почерпани от латиноезичен или гръкоезичен източник, но те, заедно с някои византийски сведения от X–XI век, разкриват държавен модел, удивително близък до този в Аршакидска Армения и Партската империя. Което вече насочва към идеята, че установените ирански елементи и влияния върху старата българска материална и духовна култура имат не южен, сравнително късен сасанидо-персийски, а северен и по-ранен аршакидо-партски произход.